

1990'lı Yıllardan Sonra Arnavutların Milliyetçi Anlayışı

Fredinant HASMUÇA*

Özet

Arnavutlar Osmanlı otoritesinin altında iken kendilerini güvende hissetmişlerdir. Fakat 1800 yılların başından beri zaafa düşen Osmanlı otoritesinden faydalanan Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan gibi ülkeler kendi bağımsızlıklarını ilan edince balkanlarda Arnavutların varlığı tehlikeye girmiştir. Bir Osmanlı paşası olan Vasa Paşa ve modern Türkçeye ilk eserler kazandıran, aynı zamanda Türk ve Arnavutluk edebiyatının ortak sembolü olan Şemseddin Sami gibi şahsiyetler yaşadıkları zamanın ruhuna göre kendi ulus devletlerini oluşturmaları için milliyetçilik üzerinde durmuş ve Arnavut milliyetçiliğinin zemini oluşturup temel ilkelerini ortaya koymuşlardır. Fakat 1912 yılından sonra bağımsızlığını kazanan Arnavutlar Paşa ve Sami'nin milliyetçi esaslarından kopmuş, milliyet anlayışları farklı bir eğilime kaydırılmış, özellikle komünist döneminde ve sonrası Arnavut milliyetçiler Osmanlıya ve Osmanlı'nın mirasçısı olarak gördükleri Türklere karşı bir tavır almıştır. Bu çalışmada Arnavut milliyetçiliğinin ortaya çıktığı dönemden günümüze değişimi, dönüşümü ve evrimi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler; Arnavutlar, Oryantalist, Oksidentalist, Doğu, Batı, Müslümanlar

Abstract

Albanians, who lived under Ottoman rule for a period of close to the 6th century, always felt safe. However, with the weakening of Ottoman authority in the 1800s, the existence of Albanians in the Balkans was endangered when Greece, Serbia and Bulgaria declared their independence like many other countries. Personalities such as Vasa Pasha and Şemseddin Sami emphasized nationalism in Turkish and Albanian literature and put forward the basic principles of Albanian nationalism in order to establish their own nation-states according to the spirit of the period they lived in. However, Albanians who gained their independence after 1912 broke away from the nationalist principles of Pasha and Sami, their understanding of nationality shifted to a different trend, especially during and after the communist period, Albanian nationalists took a stand against Turks and Muslims, whom they saw as the heirs of the Ottoman Empire. In this study, the change, transformation and evolution of Albanian nationalism from the moment it emerged to the present are discussed.

Keywords; Albanians, Orientalist, Occidentalism, Eastern, Western, Muslims

* Doktorant, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Sosyoloji Anabilim Dalı, fredinant.hasmuca@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0526-274X

Giriş

Ben ve öteki çekişmesi insanlık tarihinde hep var olmuştur. Özelde kişinin genelde grup, cemaat, topluluklar ve toplumsal olarak karşılıklı kavga, dövüş ve çekişmeler kimi zamanlarda fiziksel savaşlarla kimi zaman ideolojilerle ve son zamanlarda teknoloji üzerinde devam etmektedir. Aslında bu çekişmelerin meselesi bir kimlik tanıtma ve kimlik tanımlama meselesidir. 19. Yüzyılın sonunda ve 20. Yüzyılın başlarında ideolojilerin tavan yapmasıyla birlikte ben ve öteki kavgaları alevlenmiş, özelde bölgesel ve genelde dünya savaşları meydana gelmiştir. Fakat bu savaşların altında yatan asıl neden; yerel çekişmelerle başlayıp genele yayılan yer kürenin tamamını etkileyecek hale dönüşmesidir. Fransız Devrimi bu çekişmelere verilecek en belirgin örneklerden biridir. Kimlik ve var olma mücadelesi her zaman gücü elinde tutana göre şekillendirilmiştir. Roma ve Bizans imparatorlukları güçlü iken kendi zihin, düşünce ve inançlarına göre kimlik şekillendirmesi ve ötekinin tanımını yaparlardı, Sasani imparatorluğu hakeza, Müslümanlarda güçlü iken de ve şu anda devam eden Batı Emperyalizmi de öyledir. Bu Allah'ın insanın fıtratında koyduğu bir özelliktir. Fakat kavga etmede, beni tanımlarken ve ötekini konumlandırırken (Aktay, 2006) de insani değerler çerçevesinde yapıldığında o zaman zulüm adaletten ayrılmış olur. Fakat insani değerlerin çiğnenip ayaklar altına alındığında ortaya çıkan sonuç; zulüm ve sömürgelerdir. İşte "ben ve öteki" tanımı olarak bilinen oryantalist düşüncenin tanımını yapan Edward W. Said de bunu kast etmektedir. Yani Said'e göre Batı güçlü olduğu dönemden bu yana İslam coğrafyasını sömürmek için oryantalist düşüncüyü geliştirmiştir (Said, 2006). Tabi oryantalist düşüncenin Batının güçlü olduğu dönemden sonra değil daha öncesinde ortaya çıkıp yayıldığı şüphesizdir. Fakat 20. Yüzyılın sonunda ve 21. Yüzyılın başında daha etkin ve daha güçlü olduğu konusu yanlış bir iddia değildir.

Tarihsel olarak oryantalist düşünce, genelde batının özelde Avrupa'nın önce Müslümanları sonra Osmanlıyı tanımlamak için ortaya çıkıp geliştirdiği bir zihniyettir. Bugünse dünya tarihinde birçok şeyin değişmiş olmasına rağmen aynı zihniyet farklı yöntemlerle devam etmektedir. Batının Müslümanlara tahammülsüzlüğü ile toplumsal nefretini besleyerek ortaya çıkan İslamofobiyadan başlayarak Avrupa'nın Türkiye'yi kendi birliğinin içerisinde kabul edip görmemesine kadar uzamaktadır (Yiğitoğlu, 2012). Bu zihniyet yapılanmaları fikirsel ve ideolojik bir zeminde olmasına rağmen zaman zaman fiziksel ortamda da dönüştürülmektedir. Avrupa'da camilerin kapı ve duvarlarına yapılan saldırılar ötekine karşı nefret içerikli zihnin ürününden başka bir şey değildir (Kaya, 2018). Aynı zamanda Bosna Hersek gene-

linde ve Srebrenitsa özelinde yapılan zulüm ve soykırım yine ötekine karşı beslenen bu nefret içerikli zihniyetten çıkmıştır (Ünlü, 2020). Bu zihniyetin uzandığı tarihe gelince literatürde net bir tarihe rastlamadık. Fakat oryantalizmin en belirgin uzantısı Birinci Haçlı Seferlerine kadar gitmektedir (Yüksel, 2014). Anlam olarak da Latince “orins” yani doğan güneş kelimesinden gelmektedir. Yani “güneşin doğduğu yönde bulunan kara/memleket, doğu/şark” anlamına gelmektedir (Özbek, 2018). Kavram olarak ise Avrupa Merkezli, Ortadoğu ve Asya’da yaşayan milletlerin dillerini, tarihlerini ve kültürünü araştırma konusu edinen bir alandır (Dikici, 2014). Lakin bu alan bilimsel bir araştırma alanı olmasına rağmen kendinden olmayanın tarihten, gelecekte gelen illüzyon, önyargılı, hayali ve kulaktan kulağa nakledilen nefret dolu söylentiler üzerinde oturtulmuş bir alandır. En azından Avrupa dışındaki toplumların yoğun olduğu yerlerdeki oryantalizm tartışmaları, ben ve öteki çekişmeleri, kimlik kavgalarının kaynağının çoğu bu önyargı ve illüzyonlara dayanmaktadır (Varol, 2019). Arnavut toplumunda ise oryantalist düşüncenin ilk belirtileri 1920’li yıllara dayanmaktadır. Avrupa’da özellikle Fransa’da eğitim almış ve pozitivist düşüncelerden etkilenip ülkelerine dönen o zamanın Arnavut gençlerin çalışmalarında oryantalist bir düşünceye sahip oldukları görülmektedir (Sulstarova, 2015). Fakat onların gözünde öteki olarak görülen kesim din, dil, ırk veya herhangi bir etnisite değil onların gözünde öteki olarak bizzat kendi babaları ve dedeleridir. Söz konusu gençlerin kendi atalarını öteki olarak görmelerinin en büyük nedeni kendi atalarının geçmişe, geleceğe, dine ve kültüre sıkı bağlı olmalarındandır. Dolayısıyla kendi değerlerine bağlı olan ataları gençlerin yaymak istediği pozitivist düşüncelere pek alan bırakmamıştır. Tabii o zaman Arnavut toplumun %90’ının kırsal bölgelerde yaşaması, genelde medrese eğitiminin güçlü olması ve toplumun sıkı sıkıya bağlı olduğu geleneğin dışından gelen fikirlere önem vermemesinden dolayı gençlerin pozitivist düşünceleri havada kalmıştır. Tam da bu nedenle 1930’lu yıllarda “Arnavutluk; Asya ve Afrika mı, yoksa İsviçre mi?” sorusunun üzerinde “Arnavutluk coğrafi yapısı nedeniyle Afganistan’a, vahşette Afrika’ya, bağlılıkta Asya’ya kültürel olarak da gelişmemiş olsa da Avrupa’ya aittir” (Sulstarova, 2006) denilmiştir. Dolayısıyla endüstriyel gelişimden çok kültürel gelişim önemlidir, diyen Arnavut oryantalistlerin geçmişine bakıldığında Osmanlı’nın son döneminde doğmuş, eğitimlerini Avrupa’da tamamlamış ve beslendikleri kaynaklar Avrupa’nın oryantalizmi olmuş ve 1991 yılından sonra yeniden doğan oryantalist tartışmalarına kaynak olmuşlardır. Örneğin; 1930’lu yıllarda Arnavutluk’ta oryantalist çalışmalar yapan iki önemli sima-

dan birisi olan Faik Konica (1875-1942) Osmanlı kökenli bir ailenin çocuğu olup ilk ve orta öğrenimine İŝkodra'da Cizvit Katolik okulunda başlayıp İstanbul Galatasaray Lisesinde tamamlamış ve her iki okulda Avrupa kültürüyle tanışmış ve eğitimine Fransa'da ve Amerika'da devam etmiştir. Bir diğeri sima olan Ernest Koliqi, ilk ve orta öğrenimine Konica ile Cizvit kolejinde devam etmiş fakat Konicadan farklı olarak eğitiminin devamına İstanbul'da değil İtalya'da devam etmiştir. Her iki yazar 1930'lu yıllarda Arnavut dili ve edebiyatı başta olmak üzere birçok alanda eser vermişlerdir. Fakat beslendikleri kaynaklar, eğitim aldıkları okullardan belli olmakla birlikte ötekini ön yargıyla muhakeme eden, uzaktan ve tek yönlü kaynaklardır.

1940'lı yıllarda ise komünist düşüncenin ortaya çıkıp güç kazanması neticesinde siyasi zemin tamamen ideolojik çekişmelere taşınmış ve tartışmalar yine eskiler ile yeniler arasında devam etmiş ve 1950'li yıllara gelindiğinde komünist düşünce toplumun tamamına hâkim olunca düşünce ve yaşam farklılıkları tamamen ortadan kalkmıştır. Bu yıllar arasında ideolojik, totaliter, dikta ve tek yönlü düşüncenin hâkim olmasıyla birlikte siyasi çekişmeler rejimi ve sistemi tehdit edenlerle devam etmiş ki bu çekişmeler genelde üst bürokratlar arasında olmuştur (Hasmuça, 2021c).

1991 yılında komünist rejim çöküp yıkıldıktan sonra ortaya çıkan toplumda, kimin ne düşündüğü önemli değildi, insanların tek derdi kendi geçimini sağlamaktı. Tabii geçim sıkıntısı ve geçim derdine düşen toplumlar dışarıdan gelen tehlikelerle ilgilenmez, kendi aralarında kavga edip dururlar. İşte Arnavutlar 1991-2000 yılları arasında iç çekişmelerden, kavgalardan, sivil savaştan ve geçim krizinden Dukheimin "anomi" kavramıyla açıkladığı toplumsal düzensizliği ve kargaşaların içerisinde durup kalmıştır. 2000'li yıllar sonrası düzen ve istikrar tam manada olmasa da sağlandığında fikirsel kapışmalar başlamıştır. Yani Arnavutluk'ta oryantalist ile oksidantalist ikili düşünce kapışmalarının en yoğun yaşandığı dönem bu yıllardan sonra olmuştur (Hasmuça, 2021c).

Arnavutluk'ta 2000'li yıllar öncesi oryantalist-oksidantalist ikili düşüncenin kapışmaları olmamış değildir fakat bahsettiğimiz nedenlerden dolayı bu kapışmaların etkisi zayıf kalmıştır. Bu yıllardan önce zayıf kalmış olabilir fakat sonradan gelen kapışmaların zemini bu yıllarda hazırlanmıştır. Oksidantalist, yüksek kültürlü, gelişmiş, anlayışlı ve medeni olarak algılandıkları fakat gelişmiş ve medeni olan insanın en önemli özelliği ötekini tanımlarken tepeden bakarak önyargılarla, illüzyonlarla, güce veya dönemin rüzgârına göre değil bizzat tanıyarak,

dokunarak ve nefretten uzak değerlendirir. Örnekleyecek olursak; 1920'li yıllarda kaleme alınmış eserler toplumun alışkanlık hale getirdiği örflerini, adetlerini, geçmişini, geleneklerini ve kültürünü eleştiren Avrupa'da eğitim alan gençler zamanların çamurlarında kalmış olabilirler fakat 2000'li yıllar sonrası bu eserler çamurdan arındırılmış ve kapışmaların önünde atılmıştır. Sadece bu defa Orient ile Oksidental yönleri değişmiştir. Yani 1920'li yıllarda gençler oksidental iken ataları Orient olmuş, 2000'li yıllardan sonra ise toplumun %80'i Müslüman olmasına rağmen Orient Müslümanlar oksidental ise gayri müslimler olmuştur. Ya da komünist rejimin hâkim olduğu yıllarda doğu komünizmi oksidental iken batı Orient pozisyonunda iken rejimin yıkıldığı andan bu yana ise doğu toptan Orient Batı ise toptan oksidindir. Bu manada çıkaracağımız anlam Arnavutlar dönemden döneme gücün kimin elinde olduğuna göre hem kimlik arayışlarında hem de yön değiştirmelerinden dolayı kendi aralarında sürekli kapışıp durmaktadırlar.

Biz de bu çalışma aracılığıyla Arnavut toplumunda oryantalist düşüncenin tarihsel sürecini, dönüşümünü, gelişimini ve özellikle 2000'li yıllar sonrası Arnavut oryantalistlerin çıkmazlarını tartışacağız. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı öz değerlerini ve yönünü şaşırان Arnavut toplumu gibi toplumların analizini yapıp farklı bir yaklaşım kazandırmaktır.

Çalışmamız önsöz, giriş, 1991- 2000'li Yıllarına Kadar Arnavutluk'un Toplumsal Durumu, 2000'li Yıllardan Sonra Arnavutlarda Oryantaliz ve Arnavut Oryantalistlerin Çıkmazları, Sonuç ve Kaynakça alt başlıklardan oluşmaktadır.

1991- 2000'li Yıllarına Kadar Arnavutluk'un Toplumsal Durumu

1991 yılında Arnavutluk'taki komünist rejimin yıkılışıyla birlikte rejimin inşa ettiği bütün yapılar; sosyal hayat, ekonomi ve en vahim enkazlardan toplumu ayakta tutan yapılar çözüldü. Rejim düştü, rejimin inşa ettiği endüstri, fabrikalar, maden ocakları, tekstil atölyeleri ve işletmeler yerle bir oldu. Toplumun çoğu gelirini elde ettiği kooperatif (kırsal bölgelerde tarımda çalışan kolektif birliktelikleri) ve hayvancılık üretimi gibi üretim kaynakları toplumun ekonomik ihtiyaçlarını karşılayamadığı için dağıldı. Ülkenin ekonomik sistemi, toplumsal bağları, sosyal ahlak, sosyal sorumluluk, hukuk ve diğer sosyal birliktelikler de yerle bir olunca çoğu genç başta olmak üzere binlerce insan yabancı devletlerin elçilik binalarına sığındı. Aynı zamanda kara ve deniz yolu ile ülkeden Avrupa'ya göç eden insanların sayısı çok daha fazlaydı, resmi kaynaklar bu rakamları henüz belirleyememişse de medyada yapılan haberlere göre 20.000 kişi deniz yoluyla İtalya başta olmak üzere

Avrupa'ya göç etti, onlarca insan da rejimin askeri ve milisleri tarafından öldürüldü. Ülkenin her yerinde rejime karşı gösteri ve isyanlar baş gösteriyordu. Yeni kurulan Demokrat Parti 1992 yılında yapılan genel seçimlerde ülkenin başına geçmişti fakat ülkenin bütün organ ve organizmaları toplumla birlikte çözülünce ortaya çıkan tablonun vahameti kısa bir süre sonra kendini gösterdi. Nietzsche'nin "Tanrı öldü" şeklindeki meşhur sözü, Arnavutlara 45 yıl "tanrılık" yapmaya çalışan bir sisteme atfen söylenmiş gibidir. Yani Arnavutların elli yıl boyunca tarih, din, kültür, gelenek, görenek ve tecrübe peşinde koştukları ve uğruna feda etikleri bütün insani değerlerinden yoksun 'tanrısı' öldüğünde geriye adaletsizlikler, acılar ve çileler kalmıştı. Nietzsche'nin "Hiçbir adalete sığmayan, sayısız çatışma ve acılar iyi bir Tanrı'ya nasıl mal edilebilir?" sorusunun cevabını, Arnavutlar 1992 yılında ülkenin başına Demokratların geçmesiyle verdiklerini iddia etmişlerdi fakat daha sonra rejimle birlikte bütün sosyal yapılar, bağlar ve sosyal hayatın ekonomisinin de çöktüğü ortaya çıkınca Durkheim'in anomi kavramıyla tanımladığı normsuzluklar (Slattery, 2012) ile karşı karşıya kalındığı durumu fark edildi.

Anomi, normların yokluğu veya toplumun temel değerleri üzerinde oluşan bir çatışmadır ki bu çatışma daha çok dönüşüm dönemlerinde ortaya çıkar. İlişkilerin kişisel olduğu ve sınırlı bir iş bölümüne sahip küçük geleneksel toplumlarda, toplumun değer ve normları üzerinde bireylerin haklarının ve ayrıcalıklarının belirlenmesi ve kabulü konusunda genel bir uzlaşma sağlamak kolaydır (Nisbet, 2013). Özellikle de bu küçük geleneksel toplumlarda dinin ahlaki otoritesi destekleniyorsa bu daha da kolaylaşır. Böyle olduğunda herkes yerini bilir. Fakat ilişkilerin kişisel olmaktan çıktığı, toplumların mekanik dayanışmasından iş bölümünün oldukça geliştiği ve sanayi toplumlarının organik dayanışmaya geçişi sırasında bireyler üzerindeki sosyal kontrol azalır (Slattery, 2012) şeklinde anlaşılmaktadır. Hatırdan çıkarılmaması gereken konu, Durkheim'in yaşadığı dönemde, toplumun ahlaki dokusunu bozan, geleneksel toplumları yıkan siyasal devrimlerin yaşandığı ve sanayileşmenin ortaya çıkmış olduğu konusudur. Dolayısıyla 20. Yüzyılın sonunda 21. Yüzyılın başında Durkheim'in yaşadığı ve anlatmaya çalıştığı anomi ile baş başa kalan Arnavutlar, dünyanın küreselleşme dönemine girdiğini fark edemeyip halen modernleşme döneminde kalmışlardı. Sonuçta 19. Yüzyılda meydana gelen sanayileşmeyle beraber, köylerdeki geleneksel köklerini, aile ve akraba çevresini bırakıp kentlere gelen bireyler kendilerini soyutlanmış ve yalnız hissettiklerinden dolayı Durkheim bu durumu oldukça önemli boyutlarda toplumsal düzensizlik olarak tanımlamıştı (Slattery, 2012). Fakat Arnavutluk'ta Durk-

heim'in tanımladığı geleneksel toplum ortada yoktu çünkü komünist rejim toplumun bütün geleneklerini elli yıl içerisinde tamamen silmişti ve yerine tamamen kendinden olmayan belirsiz bir toplum getirmiştir. Ancak Durkheim'in 'anomi'nin çözümü veya düzelmesi için öncelikle " bireyler toplumsal gruplar ve kolektif değerler içinde birleştirilmeli ve insanların mantiken neleri kaldıramayacağı konusunda yeni bir uzlaşma oluşturulabilmeli" (Slattery, 2012) önerisi, Arnavutlarda 2000'li yıllardan sonra görünecektir. Durkheim bu tür birliktelikler, devlet ile iş birliği yapmaya uygun olacak ve böylece büyük ölçüde toplumu birey içinde yeniden kuracak bir bağlılık, ileriye dönük yeni bir yurttaşlık düzeni ve sınaî ahlakı düzen kurmaya çalışacak derken Arnavutlar 2000'li yıllardan sonra modern ulus devletin özeliği olan anlaşmalı devlet iş birliği sözleşmesini kabul edecekti. Fakat bu sırada Arnavutların devlete karşı olan güveni sıfırlanacaktır. Nedeni de komünist rejimi toplumun her şeyini, toplumun mesai dışı zamanını dâhil etmek üzere devlete bağlamıştı ve toplumu her şeyi devletten beklemeyi alıştırmıştı. Lakin komünist rejimin yerine çok partili, liberal ve laik anlayışıyla kurulan yeni devlet kendini bir yanda organize etmeye çalışırken diğer yanda da dökülen ekonomik durumunu düzeltmek için dünya ülkelere dileniyordu. Aynı zamanda devlete ait olan bütün mülkleri özelleştiriyordu. Aslında özelleştirme çabaları komünizmin altında kalan diğer Doğu Avrupa ülkeleri gibi 1980 yıllarda rejimi ayakta tutan aktörler (yüksek makamlarda bulunanlar) arasında paylaşılmıştı. Yani rejimi ayakta tutan ve rejimin çökeceğine fark eden aktörler 1980'li yıllardan sonra ülkenin önemli ve stratejik mülkiyetini kendi aralarında paylaşmış ve özelleştirmişlerdir. 1990'lı yıllarda rejim çöktüğünde sadece sistem düşmüştü aktörler renklerini ve kıyılarını değiştirip yine baş aktörler olarak görevlerini devam etmişlerdir. O dönemde ortaya çıkan tabloyu ve oluşturulan durum toplum için ilk yıllarda belirsiz ve fark edilmiş bir durum değildir. Bugün dahi ülkeyi yöneten sosyalist partisinin yöneticileri ve ülkenin bakanları komünist rejimde devletin en üst makamlarında bulunanların çocukları ve torunları yer almaktadır. Aynı zamanda Demokrat Partiyi 1990 yılında kuran genel başkanı 1992- 1997 yıllar arasında cumhurbaşkanı koltuğunda oturan ve 2006- 2013 yılları arasında başbakanlık görevini yürütmüş olan Sali Berisha komünist rejim döneminde Enver Hoxha'nın özel doktoru idi. Yani komünist rejimin çöküşü 30 yıl geçmesine rağmen kalıntıları ve kırıntıları henüz giderilmiş değildir (Hasmuça, 2021).

1992 yılında ülke hâkimiyetini ele alan demokratlar uluslararası faktörlerin desteğini alarak ülkeyi toparlamak için hukuki, siyasal, sosyal ve toplumsal düzenlemeleri yapmak için kollarını sıvamıştı. Fa-

kat toplumun acemiliğinden, bilgisizliğinden ve kolay servet kazanma arzularından faydalanan kapitalist-emperyalist aktörler 1995'in sonunda piramit şemaları denilen Ponzi şemalarını ortaya çıkarmış ve toplumun biriktirdiği bütün mal varlığını toparlamıştı. Ponzi şeması veya Ponzi finansmanı olarak tanınan bu banker şemalar ilave finansal varlık girişi ile varlık yetersizliğinin geçici biçimde giderilmesi ve yükümlülüklerin yerine getirilmesine dayalı sahtecilik ve iflasa eğilimli bir finansman modeli olarak neredeyse toplumun tamamını kandırmayı başarmıştı. Başka bir deyişle; Ponzi kandırma sistemi veya Ponzi sinsi oyunu olarak bilinen bu plan, yüksek kâr getiren bir üretim varmış gibi göstererek Arnavut toplumunu sisteme katmayı amaçlamış ve ilk yatırım yapanların ödemesini sonradan katılanların parasıyla yaparak bir dolandırıcılık yöntemini kullanmıştı. Ortada yüksek kâr getiren bir üretim olduğu görüntüsüyle, bu sahte gösterişler sayesinde bütün topluma para ödenmiş gibi görünerek ve reklamlar sayesinde sisteme katılmayan toplumun geri kalanın malını-mülkünü sisteme dâhil etmeyi başarmıştır. Nitekim Ponzi şemasının asıl amacını neredeyse toplumun tamamını kendi sistemine dâhil ettiğinde ortada kâr getirecek bir üretimi olmadığı, toplumun elindeki varı olanını tamamen elde ettiği ve son paralarını getirenlere ödeme yapılmadığı nedeniyle Ponzi sistemi iflas ettiği duyurulmuştur (Hasmuça, 2021).

Aslında Ponzi sistemi Arnavutluk örneğinde, topluma her şeyini sattıran ve elde ettikleri paraları çok yüksek karlar ödemek iddiasıyla para havuzu dolunca ve toplumun elinde bir şeyi kalmadığında kendinde de bir şeyi kalmadığı iddiasıyla sistemi kapattıran kurgulanmış bir oyundur. İşte bu kurgulanmış oyun 1997 yılında bittiğinde toplumun elinde, mal, mülk, para ve yiyecek ekmeği dahi bırakmayan Ponzi kandırma sistemi Arnavutları 1991 yılına geri götürerek tıpkı komünist rejimin bitiminde olduğu gibi bütün halkı yoksun bırakmıştır. Lakin toplumu bu sefer komünist rejimin kendisi değil rejimin doğurduğu kendi çocukları uluslararası aktörleriyle birlikte batağa sürüklemişti. Bu nedenle sokağa ve meydanlara inen toplum devletin bütün depolarına saldırdı ve elli yılda biriktirilmiş bütün malları ve silahları gasp etmiştir (e Shqiperise, 1997).

Nitekim 1997 yılında Arnavut halkın tamamı silahlanmıştı ve birbirine silah çekmiş mafyalar ortaya çıkmış ve Avrupa'da fuhuş ve organ pazarlarına satılmak üzere başta genç kızlar ve çocuklar olmak üzere insan kaçakçılığı ortaya çıkmıştı. Nitekim komünist rejimin yıkılışında çökertilmemiş toplumsal bağlar, sosyal ilişkiler ve hukuki korunmalar tamamen çökertilince kendi milliliğinden ve Arnavut kimliğinden nefret eden bir halk ortaya çıkmıştı. Yüz binlerce insan ülkeyi terk etti

ve ilk fırsata Arnavut vatandaşlığından vaaz geçmişti. Arnavutluk'ta yaşayan Arnavutların durumu bu yönde iken Sırbistan egemenliği altında Kosova'da yaşayan Arnavutlar ise Sırp milliyetçi milislerinin eşkıyalığına ve zorbalığına dayanamayıp isyanlarına çoktan başlamış ve 1913 yılından beri kaldığı Sırp hegemonyasından kurtulmak uğruna Arnavutluk'taki halkın elinde olan silahlardan faydalanarak Kosova Kurtuluş Ordusu'nu (UÇK) kurmayı başarmıştı (Mehmeti, 2012). Durumu fark eden Sırlar 1999 yılında Kosova'da orduyu seferber ederek Bosna'dan sonra Balkanlarda yeni bir işgal ve soykırım girişiminde bulunmuştu fakat aynı yılda Kosova'da ABD'nin öncülüğünde NATO'nun fiili girişimiyle işgal son bulmuştu (Rizanaj, 2018: 479-494).

Kosova'daki savaşın bitmesinin üzerinden henüz iki yıl geçmemişken Makedonya'daki Arnavutların 1991 yılından beri inkâr edilen etnik varlığı ve yasaklanan anadil eğitimi haklarını elde etmek için kalkıştıkları sivil isyanlar başarılı olamayınca son çare olarak silahlanıp Slav-Makedonlara karşı savaş başlattılar (Toska, 2018). Lakin 2000'li yıllardan sonra Avrupa'nın göbeğinde ağır yaralar açılacak yeni bir savaşa tahammül edemeyen uluslararası güçler daha sonra yerine getirmedikleri birtakım sözler ve sözleşmeler verip Arnavutları masada oturtup savaşı sonlandırmışlardı. İşte 1990-2000 yıllar arası iç ve dış savaşlar eşliğinde kendini bulan Arnavutlar milli kimliğin yeniden inşası için genel anlamda henüz düşünmeye vakit bulamamıştı. Fakat 11 Eylül 2001'de ABD'deki olaylar patlak verdiğinde Arnavutların gözünde vazgeçilmez kurtarıcı olan ABD, içindeki Müslümanlara gözünü çevirince komünist rejimin yaratmış olduğu tarihi kuruntulardan beslenmiş olan Arnavutlar eski tanımıyla Osmanlıya yeni tanımıyla devamı olan Türklere ve özellikle Müslümanlara karşı nefret içerikli tartışmalara başladılar. Söz konusu tartışmaların merkezinde "Arnavut musun Müslüman mısınız?" sorusu yer alıyordu (Lubonja, 2005: 32-38). Bu sorudan sonra ortaya çıkan manalar Arnavutluk'ta oryantalizmi Müslümanların oksidantalizm ise batıcıların olmuştur. Halbuki Avrupa'da kendi aralarında din ayrımını neredeyse hiç sorun yapmamış bütün dini farklılıklara rağmen tarih boyunca bir arada yaşamlarını sürdürebilmiş milletlerden biri Arnavutlar olmuştur.

2000'li Yıllardan Sonra Arnavutlarda Oryantaliz ve Arnavut Oryantalistlerin Çıkmazları

Arnavutlar da 2000'li yıllardan sonra ortaya çıkan oryantalizmi analiz edebilmemiz için 1920'li yıllara kadar geriye gitmemiz gerekmektedir. Daha önce bahsedildiği gibi bu yıllarda Arnavutlar oryantalizmi ve ok-

sidantalizmi konuşmuşlar fakat bunları ele alanlar Avrupa'da eğitim almış, pozitivist düşünce ile yeni tanışmış ve geri döndüklerinde kendi öz değerlerinden, kültüründen, gelenek ve göreneklerinden uzak kaldıklarından dolayı kendi ataların yabancıları olmuşlardır (Sulstarova, 2005). Dolayısıyla neyin orient neyin oksidental olduğunu tartışmış fakat tartışmalarını eski dedikleri ataları, yani Osmanlının hakimiyeti altında yetişmiş ataları ve Avrupa'da eğitim alıp ülkelerine dönen, yeni dedikleri kendileridir. Kendilerinin aldıkları eğitim ve benimsedikleri zihniyet ataların ve kendi toplumun alışkanlıklarıyla ters düştüklerinden dolayı geçmişi (Konica, 2004), yani Osmanlıyı topa tutuyorlar. Öyle ya, kendi geleceğini inşa edemeyen zihniyetler suçu geçmişe atacak ya da kendinin haklı olduğu ispatını ortaya koymak için geçmişteki ölmüş cesetleri hayatta olanlarla kıyaslayıp duracak kadar acizdir. Yani 1920'li yıllarda Osmanlı yıkılmış; geçmiş gücünü, etkisini kaybetmiş ve kendini koruyup kollayacak bir nefesi dahi kalmamış olmasına rağmen kendi geleceğini inşa etmek yerine yeni inşa edilmiş bir güç ve gitgide etkisini gösteren bir Batının peşine körü körüne takılmış bu zihniyetin aciz olduğunun ispatıdır. 2000'li yıllara gelindiğinde çok şeyin değişmiş ve dönüşmüş olmasına rağmen, yüz yıl sonra aynı zihniyet geri gelir (Lubonja, 1999) ve gelişmemenin nedeninin Osmanlıda aranması geleceği inşa etmekten aciz olduğunun ispatıdır. Tabi Osmanlıyı suçlamanın ardından İslam olduğu manası göz önünde bulunmasa yapılan suçlamaların nedenini anlayamayız. Yani Arnavutların 1991 yılından beri yeniden aramaya başladıkları kimlik 2000'li yıllar sonrası milli kimlik adı altında ötekileştirdikleri ve tahammül edemedikleri Müslüman kimliğine karşı serdikleri tavır ve düşmanca saldırıların kaynağı Avrupa'nın oryantalist zihniyetindedir. Yani Avrupalı gibi olma uğruna 1991 yılından beri kendi öz değerlerini, bir arada yaşama geleneğini ve bütün dini farklılıklarına rağmen oluşturdukları birlik beraberlik kültürünü bir kenara bırakan Arnavutlar kültürel, eğitimsel, medeni ve yaşam standartlarını tamamen batıya göre şekillendirmeye başlamışlardı ve durum bu yönde iken önce giyim kuşam tarzı sonra günlük hayat ve yaşam tarzı ve ister istemez son etkilenen düşünce ve zihniyet yapısı oldu (Hasmuça, 2021c). Aslında toplumların tarih serüvenini ele aldığımızda kültür medeniyet ve yaşam standartlarından sonra ilk değişime uğrayan zihniyet ve düşünce yapısının olduğunu fark edeceğiz. Fakat Arnavutlara gelince ilk değişmesi gereken düşünce ve zihniyet yapısı en son değişen unsur oldu. Bunun nedeni de komünizmin yaratmış olduğu kapalı zihniyet ve inşa ettiği kuru düşüncelerden dolayıdır. Çünkü komünizm sistem olarak çökmüş lakin toplumsal düşüncesi ve zihniyeti varlığını halen koru-

yordu ve düşünceyi değiştiren sağ-sol siyasi yönelimlerin tamamen Batıya yüz çevirmesidir. Lakin Batı İslam'a tahammül edemediği için Arnavut düşünürler Batıya şirin görünme ve Batılı gibi görünme uğruna düşüncelerini genelde İslam'a özelde ise Arnavut Müslümanlara karşı oluşturulmuştur (Hasmuça, 2021).

Arnavutlar komünist rejime karşı ayaklandıklarında “Özgürlük”, “Demokrasi” ve “Arnavutluk'u tüm Avrupa gibi istiyoruz” sloganlarıyla rejime karşı direnmişlerdi ve rejimi yıktıklarında yaşadıkları anomik düzene rağmen bütün kültürel, siyasi, giyim kuşam ve yaşam tarzlarını Batı (Avrupa) kültürüne göre şekillendirmenin simgesi ulusal festivalin otuz üçüncü programına katılan ve Kosova Arnavutlarından bir sanatçı olan İilir Shaqiri (TR; Şakiri) “Avrupa'yım” başlıklı bestenin ezgilerinde illüzyon ve ön yargılarla dolu olan Avrupa oryantalist zihniyetini yansıtıyordu.

...

Doğuyu ve Asya'yı arzu ettiler,

Bazen din ile bazen hile ile,

Başımдан ve gövdemden parçalarlardı,

Bir daha Avrupa olmayım diye (İilir Shaqiri, 1994 RTSH).

Bu bestede Doğu ve Asya ile Osmanlı, Türkler, Komünizm ve Müslümanlar kast edilmektedir. Yani Arnavutlar komünist rejimin döneminde Batı emperyalizmi olarak öteki gösterilirken rejimden sonra ise Batı 'Ben'in/Biz'in içinde yerleştirilmiş ve “öteki” olarak özelde Osmanlıyı/Türkleri genelde ise Müslümanları yerleştirmiştir. Fakat Arnavutluk'un parçalanmasını isteyen, Arnavutları Osmanlı'nın kalıntısı olarak gören ve Arnavutluk'a bir kendinin bir parçası Kuzey Epir (Ar: Verioepir) olarak gören Yunanlara Batılı olduklarından dolayı söz etmemektedirler. Aynı şekilde Yunanlıların iddialarını destekleyen ve özelde Arnavutlara genelde Balkanlardaki Müslümanlara karşı Yunanistan ile ittifak kuran her şeyden önce Kosova'daki Arnavutlara zulüm eden Sırplardan söz etmezler. Söz edilmez çünkü Yunanistan Avrupa'dır da ondan. Yani zulüm Avrupa'dan geldiğinde tarihi yakın, acıları diri ve taze olmasına rağmen görülmezden gelir lakin yüz yıl önce yıkılmış gitmiş Osmanlı Arnavutların fikir ve düşüncelerinde henüz yıkılmamıştır. İşte Arnavut oryantalizmin çıkmazlardan biri budur. Fakat aynı sanatçı aynı bestede Avrupa'ya;

“Ey Avrupa balkanların perdesi,

Ateşi balkanların göbeğinde yaktılar,

Beni yakan ateşi,

Daha dayanamam, düşündüğün gibi daha dayanamam” (Shaqiri, 1994).

Seslenirken aslında Avrupa'nın zulme karşı ne kadar duyarlı olduğunu göstermektedir. Yani Bosna yakılıp soykırıma uğrarken, Kosova zalimce işgale uğrarken ve Makedonya iç savaşa sürüklenirken Avrupa sadece duyarsız kalmakla değil mazluma karşı da zalimin yardımına koşuyordu. Fakat Arnavut oryantizmi bütün bu zalimliği halen Osmanlıda aramakta olması ayrı bir akıl çelişkisi ve çıkmazdır.

Arnavutlarda kenti oryantist düşüncesini yerleştirmek için bir yandan ekonomik yardımlarından söz ederken diğer yandan da misyonerlik faaliyetleriyle yaklaşık %80'i Müslüman olan halka Hıristiyanlığı öğretmeye kalkışıyordu (Bozbora, 2002). Paralel olarak da devlet eliyle ülkenin milli sembollerini Hıristiyan kimliğini giydirerek ülkenin bütün resmî kurumlarına yerleştiriyordu. Halka gelince bulunduğu anormal ve anomi durumundan dolayı 'Arnavutluk'u tüm Avrupa gibi istiyoruz' (Misha, 2015) sloganları çağrısına kulak asıp Avrupalı olma uğruna yeniden oluşturulan milli kimlikten bihaberdi. Aslında rejimin çöküşüyle din hürriyeti tanınmış ve dini mabetler açılmıştı fakat dini anlayan, bilen, okuyan ve halka aktaracak kimse yoktu. Avrupa misyonerlik faaliyetlerini Arnavut halkını Hıristiyanlaştırma uğruna yaparken Hıristiyan Katolik ve Hıristiyan Ortodoks kiliselerini ayrı tutmadan yapıyordu (Özkan, 2013). Fakat Avrupa'nın işi geldiği için Arnavutluk'ta bu ayrımı yapmıyor, hâlbuki aynı Avrupa işine gelmediği Slav toplumlarda bu ayrımı yapmayı gözden kaçırmıyordu. Yani Arnavutluk'ta kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı resmîye ayrı dinler olarak gözükten Katolik ve Ortodoks kiliseler halkın gözünde onların dini sembolik ve ibadetlerde aynı din olarak görüldüğü için resmîye ayrı dinler olduklarını bilmemesinden (Frasheri, 2006) dolayı Avrupa da onları birbirinden ayrı tutmuyordu. Dolayısıyla Katolik ve Ortodoks kiliseler Arnavutların gözünde Avrupa'nın gelişmiş kaynağı Hıristiyanlık dini lanse edildiğinden dolayı bu dinlerin semboliklerini çoktan içselleştirmişlerdir. Aslında halkın yoksulluğundan faydalanan misyonerler, faaliyetlerinde Hıristiyan sembollerini ön planda tutarak halkın gözüne sokuyorlardı. Örneğin; yiyecek, giyim kuşam gibi yardımlar dağıtılırken Hıristiyanlığı tanıtan broşürlerin yanında çocukların ilgisini çekecek oyuncakların üzerinde haç vb. semboller de dağıtıyorlardı (Ahmetaj, 2010: 131-143). Aynı Avrupa Kosova Cumhuriyeti bağımsızlığını ilanından öncesi ve sonrası neredeyse bütün milli sembollerinin üzerinde Hıristiyan kimliğini giydirmiş olmasına rağmen

nüfusun %96'sı Müslüman olduğundan dolayı Vatikan Kosova'nın bağımsızlığını halen kabul etmiş değildir. Fakat Arnavut oryantalistlerin bir diğer çıkmazı da buradan gelmektedir, yani Vatikan'ın Kosova'nın bağımsızlığını tanımaması ve Avrupa'nın Kosova vatandaşlarını vize uygulayıp hapsedmesi ama Arnavut oryantalistlerin gözünde bunların suçlusunu yine Osmanlıda, Osmanlı'nın devamı olarak gördüğü Türkiye'de ve Müslümanlarda görmektedirler.

Arnavut toplumun %80'i Müslüman olduğu halde Arnavutların literatüründe oryantalist olarak Müslümanlar görünmektedirler. Söz konusu literatürde yer alan fikir ve düşüncelere cevap verecek entelektüel ve kalem tutan mütefekkir Müslümanların durumuna gelince; 1968 yılında dininden vazgeçmediği için yirmi üç yıl hapis yatan Hafız Sabri Koçi 1991 yılında hapisten çıkar çıkmaz camileri açtırıp Arnavut İslam Komitesini yeniden kurmuş ve camilerde imam tayin etmek için çırpınıyordu. Yani Arnavut Müslümanların 1990'lı yılların durumu düşünülduğünde; dün komünist rejimde dini imanı tanımayan ve bilmeyen komünistler bugün ise halkın önüne çıkıp camilere akın eden halkın önüne çıkıp halka namaz kıldırıyordu. Arnavutluk Müslüman Komitesinin liderliğini üsteleleyen Hafız Sabri Koçi Müslümanların durumunun farkında olup gençlerin din eğitimi almaları için Türkiye ve Arap ülkelerini yardıma çağırmişti (Velija, 2018). Çağrısına bir yanda Kuveyt, Katar ve özellikle Suudi Arabistan'dan destek alan vakıf ve dernekler kurularak gençlere Kur'an ve temel dini bilgiler eğitimi veren çalışmalar başlatmıştır. En önemlisi de bir yandan onlarca genç ismi geçen Arap ülkelerine dini eğitim almaları için burslu olarak gönderilirken diğer yandan da Diyanet Vakfı ve birçok cemaat Türkiye destekli kurum ve kuruluş ülkede eğitim ve kültürel faaliyetler yapmaya başlamıştır (Hasmuça, 2021). Diyanet Vakfı da bir yanda Arnavutça dini kitaplar basılması için çalışmalar yaparken diğer yandan da Türkiye'deki imam hatiplerde ve ilahiyatlarda eğitim bursları sunup onlarca genci Türkiye'ye getirmişti.

Arnavutluk'ta 1993 yılından beri eğitim faaliyetlerini yürüten FETÖ terör örgütü, zamanında iki kolej ve birçok özel kurs açmıştı, ilk başta kolejlere yoksulların çocuklarını alıp eğitim imkânı sunmuştu, fakat ülkede kurdukları eğitim sistemiyle başarılı görünüp yoksul çocukların yerini zenginlerin ve devletin yüksek makamlarında oturanların çocukları gelmişti. Aynı zamanda malum terör örgütünün kolejlerinde dini eğitimler verildiğini sanan Arnavut halkı, bu yapının okullarında çocuğunu okutmak için çırpınırken, onların eğitim sisteminin modern, laik ve seküler, karma bir eğitim anlayışı üzerinde kurulu olduğunu ancak 2000'li yıllardan sonra FETÖ-SOROS ile iş birliği tutunca ve orta-

ya çıkan öğrenci profilini görünce anlayacaktır (Instituti I Dialogut dhe Komunikimit, 2016). Başka bir ifade ile FETÖ okullarında eğitim alan Arnavutların çocukları onların propagandalarında halkın gözünde başarılı gösterilmiş olsa da eğitim sonrası halka faydası pek olmamakla birlikte akademik düzeyde yetiştirilmiş bir seviyede olmadıklarının ortaya çıkmasıyla birlikte malum terör örgütünün eğitim kurumlarında verilen eğitim sisteminin yapıya iki türlü faydası oluyordu. Biri gençleri okuturken halktan aldıkları yüksek ücretler sayesinde zenginleşmek diğeri de yapıya sadık insan kaynağı biriktirmek.

Arap ülkelerinde eğitimini tamamlayan gençler ise 2000'li yıllara gelindiğinde ülkelere dönüp merkezi camilerin kürsülerine oturmuş, Arnavut halkın sosyal, kültürel, tarihi, gelenek ve göreneklerden oluşturulan milli ve dini kimlik üzerinde sürdürdüğü din anlayışını hiçe sayıp, dar bir zihniyetle, aşırı hareketlerle halkı 'cahil' sayıp 'dinsiz' ilan etmeye başlamışlardır (Lala, 2015: 61- 80). Türkiye'deki imam hatiplerden ve ilahiyat fakültelerinden mezun olup ülkelere dönenler ise düşük profilli, dini bilgilerden noksan ve değişen dünyadan bihaber oldukları için bir yere varamamışlardır. Arnavutluk'ta oluşan durumu engellemeye çalışan Arnavut Müslüman Komitesi lideri Hafız Sabri Koçi'nin yaşı ilerlemiş, sağlık sorunları ortaya çıkmış ve verdiği nasihatlerin bir etkisi olmadığı için vefat edinceye kadar liderlik pozisyonunu korumaya çalışmıştı. Fakat Amerika'daki 11 Eylül olaylarından sonra Arnavutluk'ta faaliyet gösteren Arapların bütün faaliyetlerine son verilince meydan, halkın Arap dini anlayışına olan tepkisinden faydalanan ve kendini kabul ettirmeye başaran, 'modern' görünen, Arap ülkelerinden gelen ekollerle kavgalı imiş gibi görünen, Batıyla ve özellikle ABD ile arası iyi olan FETÖ'ye kalmıştır ve 2001'den bugüne dek Arnavutluk'taki Müslümanların resmi dini kurumları bu yapının elinde esir tutulmaktadır.

Sonuç itibariyle 2000'li yıllara gelindiğinde ne Arap ülkelerinden ne de Türkiye'den eğitim almış olanlar, Arnavut halkının tarihine, kültürüne, geleneklerine, göreneklerine ve asırlardan beri sürdürülen geleneksel din anlayışına aşına veya adapte olabilmıştır. Çünkü eğitim aldıkları ülkelerden aldıkları eğitim sisteminin ve zihniyetin dışında çıkamayıp kendi öz değerlerinden uzaklaşmışlardır. Bu nedenle kendi halkına döndüklerinde eğitim aldıkları ülkelerinden öğrendikleri kültür ve tecrübeyi Arnavut halkına dayatıp kabul ettirmeye çalışmışlardır (Instituti I Dialogut Dhe Komunikimit, 2016). Aynı zamanda dönüşen ve değişen dünyadan okumalar yapmamaları, sadece dini eğitim alıp cami imamı olma uğruna eğitim almaları, aldıkları yüzeysel dini bilgiler felsefe, sosyoloji, psikoloji, siyaset ve sosyal kültürel tarihlerden

bihaber olmalarına neden olmuştur. Anlaşılır bir ifade ile, Müslüman ülkelerden 'eğitim almış' Arnavut gençler, sürekli değişen ve dönüşen dünyaya karşı ilgisiz, yabancı ve pasif kalmalarından dolayı nakli ve ezber bir zihniyetle yetiştirildiklerinden dolayı nitelik, kaliteli, gelişmemiş ve seviyesi düşük bir profille ülkelere döndüklerinden dolayı milli kimlik onlar için yabancı bir olgu haline gelmiş bir yanda diğer yandan da eğitim aldıkları Müslüman ülkelerinin ekol çatışmalarını yanında alıp ülkede oryantalistlerin fikir ve düşüncelerine cevap verecekken kendi aralarında zihinsel, ekol ve mezhepsel çatışmalarla uğraşmışlardır. Dolayısıyla Hafız Sabri Koçi'nin öz değerlere dayalı oluşturduğu, bir arada tutmaya çalıştığı dini birlik- beraberliği dağılmış ve nüfusun %80'i Müslüman olan ülkenin Müslümanları etki alanının dışında kalmışlardır. Dolayısıyla Müslüman Arnavutların akademik seviyesi sıfır olması nedeniyle batıdan gelen sert, acımasız ve yoğun oryantalist düşünce kaynaklarına karşı yenik düşülmüş psikolojisiyle hareket edip akademik ve bilimsel olmayan nefret içerikli hareketlerin içinde kaybolup gitmişlerdir. Aslında o günden bugüne Arnavut Müslümanlar için durum değişmiş değildir. Halen eğitilmiş kaliteli ve nitelikli bir neslin/ kalem tutanın yokluğu milli ve dini kimlik sorunu oryantalist düşüncelerle doldurulduğundan dolayı henüz çözülmüş bir sorun değil ve Arnavut Müslümanların çıkmazları nitelikli, kaliteli ve yetişmiş kadrolardan çıkmaktadır. Yoksa anlaşılacağı gibi oryantalist Arnavutların çıkmazların en büyük başarısı bu çıkmazlıktan gelmektedir.

1990-2000 yılları arasında yaşatılan nedenlerden dolayı Arnavut kimliğinin zemini Vaso Paşa ile Şemseddin Sami'nin ilk oluşturdukları milli kimlik ilke ve değerleriyle çelişmektedir. Paşa ve Sami'nin en önemli ilkeler arasında dini farklılıkları gözetmeden birlik beraberliği korumaktır. Fakat 1990'lı yıllarda yeniden oluşturulan milli kimlik bu ilkeyi korumamıştır. Mesela, 1992 yılında Aurel Plasari isimli Katolik bir yazar *Arnavutlar Nereye Gidiyor* adı altında bir eser kaleme alıyor. Plasari bu eserde, Arnavutların yönün Doğu/Ortodoks ve Osmanlı/ Müslümanlardan uzak Batı/Avrupa'dadır derken amacı Ortodoksların batıya değil doğuya ait olduğu iddia etmek ve Müslümanlarla bir tutarak Arnavutluk'ta din ayrımcılığın tartışmalarını ilk açanlardan olmuştur (Sulstarova, 2015). Fakat Batıda Katolik Ortodoks kavgaların gün yüzüne çıkmasına istenmediğinden dolayı Plasarinin fikirleri de örtbas edilmiştir.

Arnavutluk'ta Akademik çalışmalarla oryantalist düşüncesi 2006 yılında iki akademisyenin milli kimlik üzerinde kapışmalarıyla oldukça alevlendirilmiştir. Arnavut bir akademisyen/edebiyatçı olan İsmail Kadare, 2006'da kimlikle ilgili bir eser ele alır. Kadare bu eserde

Arnavut milletinin kökeni Avrupalı olduğundan dolayı milli kimliği oluşturan olguların Avrupa kültürüne uyum sağlayacak şekilde olmasını gerektiğini, İslam dinin Arnavutlara Türkler tarafından kılıçla yayıldığını ve Arnavutların Doğu İslam kültürüyle hiçbir bağlantısı olmadığını iddia etmiştir. Ona göre Arnavutların artık İslam'dan ve özellikle Türkiye'den uzak durması gerekir çünkü Arnavutların Avrupa birliğine ve ait oldukları Avrupa kültüründen uzaklaşmış olurlar çünkü geçmişte karanlıkta kalmaların (Osmanlı dönemi Kadarenin gözünde bir karanlık dönemidir) ve Avrupa'nın dışında olmaların baş nedeni İslam ve Türklerdir (Osmanlıdır). Kaderenin aksine düşünen Rexhep Qosja (Tr; Recep Köse) ise, aynı yılda kaleme aldığı eserinde Arnavutların Balkanlardaki otoritesi, statüsü ve kimliğinsen söz ederken Kadareye karşı çıkar ve Arnavutların bir yanda Doğu/İslam ve Ortodoks inançlarına sahip iken diğer yandan da Batı Katolik inancına sahiptirler. Dolayısıyla Arnavutların milli kimliği Doğu ve Batı kültürlerin karışımıyla oluşmaktadır, diyen Qosya, Kader başta olmak üzere birçok yazar ve entelektüel tarafından eleştiriler almıştır. Ona yönelik yapılan eleştirilerin içerisinde Arnavutların Doğu/İslam ile bir bağlantı kurmasının Arnavutları Avrupa ve Amerika'dan uzaklaştırma çabası olarak yorumlanmıştır.

Rexhep Qose (Tr; Recep Köse) Arnavut kimliği Arnavutların yaşadıkları bölgelere göre oluşturulduğu ve bu bölgelerin farklılıkları olduğu gibi dini kimliklerin de farklılıkları olması nedeniyle Arnavutların milli kimliği Doğu İslam kültüründen etkilendiği gibi Batı Hıristiyanlığı kültüründen de oluşturulmaktadır (Qosja, 2006). Bu iddiası üzerinde İsmail Kadare, (AR: Qosja), Arnavutların kimliği Doğu olarak isimlendirilen Müslüman kültürü ve kimliği ile bir ilgisi ve bağlantısı olmadığı, böyle bir tanımlı kabul etmenin Arnavutları Hıristiyan Avrupa'dan koparmak manasına geldiği aynı zamanda Arnavutların gelişmemiş olmalarının nedeni de Osmanlı'nın kılıç yoluyla zorla İslam'ı kabul ettirdiği, Arnavutları 600 yüz yıllık işgalinden dolayıdır. Dolayısıyla Arnavutların milli kimliği Batıya aittir (Kadare, 2006) diyerek Köse'ye sert bir dille eleştiriler getirmiştir. Kadareye göre milli kimlik ırk ve dilin yanında toplumun yaşadığı coğrafyaya da bağlıdır. Bu nedenle Avrupa kıtasının sınırı İstanbul Boğazı'nda bittiği için Arnavutlar Avrupa kıtası içerisinde olduğu için Arnavut milli kimliği coğrafi olarak Avrupalıdır (Kadare, 2006) iddiasını ortaya koymuştur. Aslında, Kadare'nin ve Kadare gibi düşünen birçok akademisyen, diplomat, siyasetçi ve köşe yazarları coğrafi itibarıyla Arnavutların kimliğinin Batıya ait olduğu iddia etmelerinin nedeni; Müslüman kimliğini Osmanlı'nın (Türkiye'nin) "sömürge döneminde Arnavutlara kılıç zoruy-

la edindirdiği bir atık kimlik olarak” tanımlanmasındadır. Onlara göre Arnavutların Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı dönem bir karanlık dönemi olarak tanımlamaktadır (Kadare, 2006). Durum bu yönde iken Müslümanların kutladıkları dini bayramlar her yıl Arnavut milli kimliği üzerinde tartışmalar meydana getirmektedir. Kadare ele alındığında, onun komünist rejimde yetişmiş olması ve rejim döneminde rejimi yüceltecek yazı ve romanlar ele alırken rejimin değişmesiyle yönünü Avrupa Hıristiyanlığına değiştirerek yazılarında Osmanlıya ve Müslümanlara nefret içerikli cümleler kurduğundan dolayı Arnavutlar arasında bazı kesimlerden ilgi toplarken diğer bazı kesimlerden de tepki aldığı dikkatini çekmektedir. Yine 2006 yılında Kadare’ye ve Köse’ye tepki gösteren, İstanbul’da doğan, Arnavutluk’ta yaşayan ve solcu bir tarihçi olarak bilinen Kristo Fraşeri (Tr: Kristo Fraşeri) bilimsel bir makale ele alır ve her iki akademisyeni eleştirmiştir. Frasher’ye göre kimlik konusu iki edebiyatçının konusu olmadığı, tarihçi ve sosyologların konusu olduğu “Arnavutların dikkat etmesi veya üzülmeye gereken konu iki edebiyatçının hiçbir bilimsel ve akademik ölçülere dayanmayan kimlik çatışmaları değil, bilimsel çalışmalarla Arnavut kimliğini inceleyecek tarihçi ve sosyologların olmamasıdır” (Frasher, 2006) diye iddia etmiştir. Fakat eleştirilerde Frasher yerini Kadarenin yanında alır ve devamında her iki akademisyenin kültürü ile medeniyeti karıştırdıklarını söylemiştir. Frasherin kültür ile medeniyet ile ilgili görüşlerinde dinleri medeniyet dışında bırakmıştır. Yani Frasher’ye göre dinler kültür oluşturabilmiştir fakat medeniyet kuramamıştır ve dinler ile ilgili bu ayrıntıyı kaçırarak her iki Arnavut edebiyatçısını tarihi ve sosyolojik bilgisizlikle dışlamıştır. Fakat Frasher’in, dini kimliği medeniyet dışında bırakmanın nedeni sol görüşe sahip olmasından dolayıdır (Sulstarova, 2006). Frasherden sonra 2012 yılında bir siyaset bilimci olan Hysamedin Ferraj 2012 yılında *Yapılmayan Felsefesizlik* (AR orijinal ismi: E Pa Filozofuara) başlığı altında bir eser kaleme alır ve Arnavutların düşüncelerinin asıl felsefe düşünce ölçülerine dayanmadığı gibi kimlik tartışmalarının da aynı olduğunu (Baçi, 2019) iddia edip Frasher benzeri bir tutum sergilemiştir. Genel olarak Kadare-Qose kapışması uzun zamandan beri tartışılmış ve halen tartışılmaktadır. Fakat bu kapışmaya dahil olanların çoğu ya taraf tutmuş veya da Avrupa’nın baskısından kurtulamadığından dolayı farklı bir düşünce ortaya koyamamıştır.

Kadare ve Qoseden farklı, Vaso Paşa ve Şemseddin Sami’nin yolunu izlemeye çalışan, bir Arnavut yazarı ve diplomatı olan Abdi Baleta ise 1994 yılından beri yazılarında sağ-sol, doğu-batı, oryantal-oksidental görüşünü belirtmeden milli kimlik üzerinde dururken; Arnavutların

iç kapışmalarını ve milli sorunu dini farklılıklardan bulmaz. Baletaya göre dışarıda Slav ve Yunanlarda içerde de siyasilerin ilkesizliğinden ve ilgisizliğinden bulunmaktadır. Yani Baletaya göre Sırbistan, Makedonya, Karadağ ve Kosova'da yaşayan Arnavutları milli kimliğin içerisine alarak Arnavut milli kimlik sorununun ne Hıristiyanlık ne de İslam ile ilgili olmadığını, asıl sorunun Sırp ve Yunan ittifakının Arnavutlara karşı tarihi düşmanlıkları olduğunu söylerken (Sulstarova, 2005), Arnavut düşüncesinin iki esaret altında kaldığını ve bu esaretlerden biri; Arnavut düşünürlerin Batıya şirin görünme çabaları, diğeri ise siyasi oluşumların Arnavutların varlığını kabul etmeyen Belgrat-Atina etkisinin altında olmasındandır. (Baleta, 1995). Paşa ve Sami'nin milli kimlikte koydukları ölçüleri dikkate alan Baleta'ya göre Arnavutların Müslümanıyla, Katolik'iyile, Ortodoks'uyla kendi öz değerleri ve kültürünü yeniden oluşturabilmeleri için önce bu iki esareten kurtulması gerekmektedir. Yani düşünürlerin batıya şirin görünme çabaları ve siyasi oluşumların Belgrat-Atina etkisinin altında kalması Arnavutların geçmişine, değerlerine ve kültürüne aykırıdır. Aynı zamanda sorumuz Batının tahammül edemediği İslam-Osmanlı gerçekleri değil Arnavutları bu diyarlarda yerli halk olarak görmeyen Belgrat-Atina'dır (Baleta, 2005) diyen Baleta 1990'lı yıllarda iddiasında yalnız kalmıştır.

Sonuç olarak oryantalist oksidantalist çatışmamasını milli kimliğin meselesine yapan Arnavutlar çatışmayı kuru, sadece batı kaynaklı, kendi değerlerini hiçe sayan ve ideolojik düşüncelerden etkilenen, bilimsel ve akademik çalışmalara dayanan bir ortama dönüştürmüşler. Aynı zamanda akademik ve bilimsel çalışmalar yapılmadığı için milli kimlik tartışmaları, bir yandan komünist rejimin oluşturduğu tarihin ideolojik ve duygusal kuruntularından beslenirken diğer yandan da duygusal ve önyargılar üzerinde şekillendirilmiş bir yandan diğer yandan da siyasetin milli kimlik ile izlediği yanlış, ilgisiz ve ilkesiz politiklardan dolayı Arnavut milli kimliği toplumun %80'inden fazlası Müslüman olmasına rağmen İslam, Osmanlı ve Türkiye karşıtı bir tutumla geliştirmiş ve bunları öteki olarak görerek, Avrupalılara şirin görünmek uğruna aslından kopmuşlardır. Çünkü Arnavut milli kimliğini ilk oluşturanlar, özellikle Vasa Paşa ve Şemseddin Sami'nin ortaya koyduğu kimlik anlayışında Arnavutların varlığından rahatsız olan ve yok etmek isteyen Osmanlı değil arkasında Batıyı alan Slavlar ve Yunanlılardır (onların diliyle Rumlardır). Bu nedenle akademik ve bilimsel çalışmaların yapılabilmesi için de eğitilmiş nitelikli, kıdemli ve kaliteli sosyal bilimcilere ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat toplumun ve gençleri bu tartışmaların karanlığından ümitlerini kaybettiğinden dolayı kendi ülkelerinde geleceğini karanlık gördükleri için ülkeyi terk etmele-

rinden (Hasmuça, 2021b) dolayı milli kimliğini ancak yerleştirildikleri ülkelerde sosyal medya üzerinde kıt bilgilerle tartışıp duruyorlar. Bu gençlerin çoğu özelde Avrupa'da genelde batıda yaşadıkları için oranın kültürleriyle aşına olmuş ve derinden etkilendikleri için oryantal oksidantal ne olup olmadığı veya neyin milli neyin gayri milli olduğunu anlamaz hale gelmişlerdir. Batı dışında Türkiye'de eğitim alanlar ise bir yanda Arnavutluk'ta Türkiye'ye olumsuz bakışından psikolojik baskısı altında diğer yandan ise kendilerini yetiştirip derin okumalar yapmaktadırlar. Aslında 2013 yılına kadar Türkiye'ye gelen gençlerin çoğu FETÖ aracılığıyla gelip onların yurtlarında kalıp ve onların tedrisatından geçtikleri için psikolojik bir şoklamadadırlar. FETÖ dışından gelenler de ya hiç yönlendirmiyor ya da yanlış yönlendiriliyor dolayısıyla Arnavutluk'tan yurtdışından eğitim alıp ülkelerine dönen en düşük profil Türkiye'de eğitim almış olan gençlerdir. Buda Türkiye'nin Arnavutluk'ta çıkmazıdır. Arap ülkelerinden eğitim alan gençler ise mezhep kavgasından, dar bakışlardan ve Arap kültüründen henüz kurtulmuş değillerdir. Halbuki İslam yağmur gibidir, yağmur yağarken bitkiler ihtiyaç duydukları ve onlara faydalı olan suyu alırlar. Çevre kirliliğiyle kirlenen suyu aldıklarında ise ilaçlama ihtiyacı hissederler, ilaçlanmasa aldıkları kirli suyundan dolayı hastalanır ve ölüm döşeğine düşerler. İşte İslam da böyledir, kendisiyle çelişmediği halde her toplumun örfünü adetini, geleneklerini ve kültürünü baz alarak indirilmiştir. Aksi olsaydı "tamamlanmış ve kemale erdirilmiş din" (DİB, 2021; Kur'an, 5/3) olamazdı. Dolayısıyla oryantalist ya da oksidantalist ikili tartışmanın bir dini tepkiden çok bir okuma tepkisidir (Aktay, 2006). Oysa İslam'ın ilk emri de oku 'dur, yani önce oku, ikna ol ve sonra inan ki inandığın şeyin hakiki olduğunu anlayasın. Ama bugünkü değişen dönüşen, küreselleşen bu dünyanın İslamla nasıl bir ilişki kurulacağını (Aktay, Y. & Topçuoğlu, A., 2017) önemini anlamayıp yuvarlanıp giden Müslümanlar kendi aralarında uğraşıp durdukları için ne dünü tanımlamada ne de yarını okumada aciz kalmaktadırlar.

Sonuç

Toplumlar yeryüzüne yayıldıkları ilk günden beri beni ve ötekini tanıyıp tanımlamak, daha doğrusu bu arzunun kavgasını gütmüşlerdir. Aslında bu arzu insanın bireysel ve toplumsal olarak yaradılıştan beri verdiği bir kavgadır. Yani Habil ile Kabil kapışması bu kavganın başlangıcı olarak bilinmektedir. Fakat mesele kavga vermede Habil gibi dürüst olmak mı yoksa Kabil gibi olup ötekine karşı gücü kullanıp zalimlik yapmak mı? Batı ile genelde Doğu özelde Müslümanlar ile kavgası da Kabili bir kavgadır. Aslında Batının dediği doğuyu tanımlamak

Müslümanlarca bir zafiyet ve bir acziyettir. Çünkü Batının doğusu Budistleri, Çini, Hindistan'ı, Ortodoksları ve nitekim Müslümanları kapsamaktadır. Halbuki bunların her birinin ayrı bir dünyası, bir medeniyeti ve çeşitli kültürleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Müslümanlar öncelikle Batının Doğusundan kurtulmaları gerekmektedir. Batının dibinde bulunan genelde Müslümanlar özelde Arnavutlar ise bu tanımdan kurtulmaları gereken ilk toplumdur. Bu nedenden ötürü Alija İzzetbegoviç *Doğu ve Batı Arasında İslam* eseri isminden anlaşıldığı gibi bu ayrımın simgesidir. Böyle bir coğrafyada Batının zihniyeti her yerini sarmış bir dünyada böyle bir eserin çıkması ancak esaretin farkına varan bir toplumun evladının feryadıdır. Arnavutların esaret altında kaldığı oryantalist-oksidantalist yani Doğulu Batılı kavgasından kurtulabilmeleri için öncelikle bu zihniyetten kurtulmaları gerekmektedir. Fakat bu zihniyetten kurtulabilmeleri için de kendi konumunu, durumunu, geleneğini, geçmişini, tarihini ve kültürünü göz önünde bulundurarak derin okumalara yönelmesi gerekmektedir. Öncelikle benin tanımını benim yapmam gerek ardından benim varlığımdan rahatsız olup yok etmeye çalışan tanımları ardından tarih boyunca birlikte yaşadığım, alışveriş yaptığım, birlikte mücadele ettiğim, aynı kültür, aynı değerleri ve aynı kaderi paylaştığım, milli bildiğim, tanıdığım, dediğim ve yaşadığım toplumu riske atmayıp iri ve diri tutabilmem için dışarıdan gelen ya da getirdiğim fitneli fikir ve düşüncelerden uzak tutmam gerekmektedir. Arnavutların çıkmazı de buradadır, yani kendi aralarında birlik beraberliği sağlayacakken dışardan gelen fitneli fikir ve düşüncelere kapılıp sürekli kavga dövüş etmektedirler ve farkında olup olmadan bu kavgaya dövüşlerinin sonucunda toplumun %50'sinden fazlasının ülkenin dışına göç ederek içerde kalanları da sefil bir şekilde yaşamaya devam edip dışarıya göç etmek için fırsat kollamanın bedeli ağır olmuştur. Sonuç itibariyle ben, ben olmadıktan sonra ötekinin ne önemi var. Daha doğrusu bugün beni yok eden öteki değil bizzat kendimdir. Biz, Arnavutlar olarak bunun farkında olmadıktan sonra kimin oryantal kimin oksidantal olduğunun ne önemi ve bize ne faydası olacaktır?

Kaynakça

- Ahmetaj, S. Ş. (2010). Balkanlar ve İslâm: Karşılaşma, Dönüşüm, Kırılma, Devamlılık” Uluslararası Sempozyum 03-05 Kasım, Çanakkale. *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 131-143.
- Aktay, Y. (2006). Her Karşılaşmanın İki Yanı Vardır. *Maarife Dini Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 427-436.
- Aktay, Y. & Topçuoğlu, A. (2017). *Postmodernizm ve İslam, Küreselleşme ve Oryantalizm*.
- Baçi, A. (2019). Filozofia e munguar për të shkuarën. *Revista Albanon*, 2(2), 25-27.
- Baleta, A. (1998). *Fodullëk Krahinor Që Gërren Themelet Kombëtare*.
- Baleta, A. (1995). *Shqiptarët Përballë Shovinizmit Serbo-Grek*. Shtëpia Botuese Koha.
- Baleta, A. (2005). *Kundërshpifografi*. Tiranë: Rimëkëmbja.
- Bozborra, N. (2002). *Arnavutluk'ta Demokratikleşme Çabaları ve Sorunlar*.
- DİB, D. İ. B. (2021). Kur'an-ı Kerim. *Erişim adresi: <https://kuran.diyaret.gov.tr>*.
- Dikici, E. (2014). Doğu-Batı Ayrımı Ekseninde Oryantalizm ve Emperyalizm/Orientalism and Imperialism within the Concept of East-West Division. *Journal of History Culture and Art Research*, 3(2), 45-59.
- e Shqipërisë, B. (1997). *Raporti Vjetor, 1997*.
- Kristo, F. (2006). *Identiteti Kombëtar Shqiptar Dhe Cështje Të Tjera (Ndërhyrje Në Debatin Ismail Kadare–Rexhep Qose)*.
- Hasmuça, F. (2019). Arnavutluk Bektaşiliği, IV. *Uluslararası Öğrenci Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, TDV Yayınları, s.43-79
- Hasmuça, F. (2021). *1990'lı Yıllardan Sonra Arnavutlarda Dini Kimliğin Millileşme Sorunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ulusal Tez Merkezin numarası; 699836
- Hasmuça, F. (2021b). 2000'li Yıllardan Sonra Balkanlar ve Balkanlar'da Göç Sorunu. *Ulusal Toplum ve Değişme Kongresi Özet Bildiriler Kitabı*, Sbn: 978-625-7086-31-8, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1276.
- Hasmuça, F. (2021c). Arnavut Düşünce Geleneği. *Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu*, (8). *Bildiriler Kitabı*, Yayınlayan, Udef ve Samsun Üniversitesi ve 19 Mayıs Üniversitesi.
- (Kadare, I. 2006). *Identiteti Evropian İ Shqiptarëve: Sprovë*. Onufri.
- Instituti İ Dialogut Dhe Komunikimit (2016), *Një Vështrim I Mbulimit Mediatic Të Problematikës Që Lidhet Me Fenë Janar – Dhjetor*.
- Kaya, M. (2018). Avrupa'da İslamofobi ve Türkofobi: Gümölcine'de Yenice Mahalle Camii'nin Kundaklanması Örneği. *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi*, 1(2), 131-149.
- Konica, F. (2004). *Doktor Gjëlpera*. Konica.

- Lala, A. (2015). Arnavutluk'taki Selefi ve Tekfirci Hareket Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme. *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 61-80.
- Lubonja, F. (2005). Feja Dhe Shqiptarët. Revistë Mikste Debatike Për Çështje Shoqërore, *Politikë, Kulturë Dhe Letërsi*, (10-11-12), 32-38.
- Lubonja, F. (1999). Midis lavdisë së një bote virtuale dhe mjerimit të një bote reale. *Përpyekja*, (15+ 16), 143-151.
- Mehmeti, V. (2012). Lufta E Uçk-Së, Pjesë E Vlerave Kombëtare. *Revista Ushtarake*, 139.
- Misha, P. (2015). Shqiptarët dhe modeli social evropian: mangësitë, pengesat, sfidat, vizionet. *Botimet Fridrich, Erbert, Stiftung. Tiranë*.
- Nisbet, R. A. (2013). *Sosyolojik düşünce geleneği*. Paradigma Yayıncılık.
- Özbek, T. (2018). *Kuran'daki Muarreb Kelimelere Oryantalistlerin Yaklaşımı* (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Özkan, A. (2013). Arnavutluk'un Üç Simgesi: Hacı Ethem Bey Cami, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykeli. *Electronic Turkish Studies*, 8(2).
- Rizanaj, F. (2018). Lufta E Kosovës Në Mediat Botërore. Seminari Ndërkombëtar Për Gjuhën, *Letërsinë Dhe Kulturën Shqiptare*, 2(37), 479-494.
- Said, E. W. (2006). *Şarkiyatçılık: Batı'nın şark anlayışları*. Metis yayınları.
- Slattery, (M. 2012). *Sosyolojide Temel Fikirler*, Çev. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz.
- Sulstarova, E. (2015). Islam and Orientalism in Contemporary Albania. In *The Revival of Islam in the Balkans* (pp. 23-41). Palgrave Macmillan, London.
- Sulstarova, E. (2006). *Arratisje nga Lindja: orientalizmi shqiptar nga Naimi te Kadareja*. Globic press.
- Sulstarova, E. (2005). Orientalizmi shqiptar. *Përpyekja*, (20), 42-60.
- Ünlü, Y. (2020). *Avrupa Birliği dış politikasında soykırım yaklaşımları: srebrenitsa vakası analizi* (Master's thesis).
- Toska, V. (2018). Politikat Gjuhësore Ndaj Gjuhës Shqipe Në Republikën E Maqedonisë. *Gjuha Shqipe Në Maqedoni- Histori Dhe Perspektiva-*, 65.
- Varol, F. B. A. (2019). Batı'nın Bir Ötekisi Olarak İslam ve Müslümanlar: Batı Avrupa Medyasında İslamofobinin Temsili. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 215-235.
- Vatansever, M. (2011). Zamanın Unutturamadığı Dram: Srebrenitsa. *International Strategic Research Organization (USAK)*.
- Velija, A. (2018). *Dini Bir Lider Olarak Hafız Sabri Koçi'nin Arnavutluk'un Dini ve Sosyal Yapısına Etkisi* (Master's Thesis, Bursa Uludağ Üniversitesi).
- Yiğitoğlu, M. (2012). Geçmişten Günümüze Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 100-117.